Grażyna KRZYMINIEWSKA

EKONOMICZNE I SPOŁECZNE PROBLEMY WSPÓŁCZESNYCH OBSZARÓW RUSTYKALNYCH

Polskiej wsi nie omijają problemy charakterystyczne dla wszystkich obszarów rustykalnych współczesnej Europy. Do najistotniejszych Europejska Rada Rozwoju Wsi i Małych Miast (ECOVAST) zalicza[1]:

1) zmiany demograficzne, będące przyczyną postępującej depopulacji na terenach peryferyjnych i pociągające za sobą osłabienie gospodarki lokalnej, likwidację infrastruktury komunalnej i związaną z tym likwidację miejsc pracy, obniżanie się poziomu dochodów mieszkańców, niski poziom życia, poszerzanie się sfer ubóstwa,

2) eliminację tradycyjnego rolnictwa wraz z jego funkcjami społeczno-ekonomicznymi, kulturowymi i przyrodniczymi,

3) degradację środowiska przyrodniczego,

4) zatarcie specyficznego charakteru kultur regionalnych i zniszczenie dziedzictwa krajobrazowo-regionalnego,

5) osłabienie możliwości mieszkańców w sferze określania i kształtowania własnego, odrębnego stylu życia, artykulacji i realizacji własnych potrzeb i systemów wartości oraz wpływania na decyzje dotyczące środowiska zamieszkania,

6) poszerzania skali patologii społecznych.

Problemy te w dużej mierze są pochodną procesów modernizacyjnych opartych na założeniu o konieczności przechodzenia wszystkich typów społeczności do postaci społeczeństw uprzemysłowionych. Ostatnie lata wykazały jednoznacznie, że modele rozwoju wsi poprzez urbanizację i rozwoju rolnictwa poprzez industrializację niosą wiele zagrożeń i wyczerpały się. Nie tylko że negatywnie oddziałują na środowisko naturalne i społeczno-kulturowe, ale także okazują się w ostatecznym rozrachunku mało efektywne ekonomicznie, gdyż rodzą strukturalne bezrobocie na wsi (przemysł wyczerpał swoje możliwości zatrudniania osób odchodzących z rolnictwa) oraz są kapitałochłonne (dotacje do rolnictwa).

---

[1] A. Kaleta, *Rewitalizacja obszarów rustykalnych Europy*, t. I: *Społeczność wiejska*, Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń 1996, s. 9-10.

Ogromnym problemem współczesnych obszarów wiejskich jest marginalizacja rolnictwa jako źródła dochodów ludności. Rodzi to konieczność szukania nowych dróg zarobkowania. „ Coraz częściej zaczynamy myśleć o nowych rozwiązaniach w życiu wsi, odwołując się do doświadczeń przeszłości, którą do niedawna uznawano za balast procesów modernizacji. A właśnie w tradycji wsi leżało to, że jej mieszkańcy nigdy nie zajmowali się wąsko pojmowanym rolnictwem, ale byli heterogeniczni zawodowo.[...] To era industrializacji narzuciła wąską specjalizację i doprowadziła do agraryzacji chłopstwa, przynosząc likwidację drobnych warsztatów rzemieślniczych"[2].

Myślenie o nowym usytuowaniu mieszkańców wsi jest skierowane na wspieranie przedsiębiorczości, której celem jest zróżnicowana, samodzielna aktywność ekonomiczna poszczególnych mieszkańców, zarówno tych, którzy zrezygnują z prowadzenia gospodarstwa rolnego, jak i tych, którzy kontynuując działalność rolniczą, będą musieli poszukać dodatkowych źródeł zarobkowania.

1. Polska wieś w warunkach gospodarki rynkowej

Obszary wiejskie jako przedmiot badań stanowią systemy bardzo złożone i powiązane ze wszystkimi prawie dziedzinami gospodarki oraz życia społecznego. Zastanowienie się nad warunkami funkcjonowania społeczności wiejskich, ich możliwościami adaptacyjnymi do zmian zachodzących w świecie jest niezwykle istotną kwestią, tym bardziej że, jak twierdzi I. Bukraba-Rylska[3], w myśleniu o wsi przeważa pewna tymczasowość, zbyteczność w dzisiejszym świecie, gdzie łatwiej dostrzega się w strukturze społecznej wsi czynniki blokujące przemiany, balast dla procesów transformacji, niż pełnowartościowy podmiot przeobrażeń.

Wieś nie może jednakże pozostać wyizolowanym segmentem społeczeństwa polskiego i z tego względu niezbędne jest rozpatrywanie problemów ekonomicznych obszarów wiejskich wraz z towarzyszącymi im problemami społecznymi oraz ich uwarunkowaniami kulturowymi i świadomościowymi. Ogólnospołeczne funkcje wsi mają bowiem nie mniejsze znaczenie niż jej funkcje ekonomiczne. Dzisiejsze obszary wiejskie, bardzo zróżnicowane pod względem społeczno-zawodowym, stają wobec szczególnych wyzwań – efektywności ekonomicznej rolnictwa, przemiany struktury obszarowej gospodarstw rodzinnych, uwolnienia znacznej siły roboczej. Strategia rozwoju obszarów wiejskich związana jest z pro-

[2] A. Hałasiewicz, A. Kaleta, *Rewitalizacja obszarów rustykalnych Europy*, t. II: *Wiejskie gospodarstwo domowe*, Wydawnictwo im. Ossolińskich, Wrocław 1997, s. 7-8.

[3] I. Bukraba-Rylska, Głos w dyskusji panelowej, w: *Wieś i jej mieszkańcy. Zróżnicowanie, postawy i strategie zachowań*, red. B. Fedyszak-Radziejowska, IRWiR PAN, Warszawa 1995, s. 53.

cesami przystosowywania całej gospodarki do wymogów gospodarki rynkowej. Jak zaznaczono poniżej, istnieje wiele wariantów rozwoju obszarów wiejskich. Każdy z nich wiąże się z koniecznością rozstrzygnięcia dylematów dotyczących wykorzystania istniejących zasobów, zasad funkcjonowania mechanizmu ekonomicznego, zakresu interwencji państwa. Liczne badania prowadzone nad przystosowaniem się obszarów wiejskich do wymogów gospodarki rynkowej na początku transformacji wskazują wyraźnie na trudną sytuację gmin[4].

Podstawowe trudności związane są z brakiem środków finansowych na rozwój obszarów wiejskich, niedorozwojem infrastruktury, której stan osłabia zainteresowanie inwestorów, brakiem wykształconej kadry i w ogóle niskim poziomem edukacyjnym ludności, co nie pozostaje bez znaczenia dla postaw kreacyjnych, niedostatkiem miejsc pracy poza rolnictwem i zasobami wolnej siły roboczej na wsi. Są to tylko niektóre z długiej listy problemów.

Typologia regionów[5] w Polsce na podstawie udziału ludności rolniczej w liczbie ludności ogółem wskazuje, iż tylko trzy województwa (według podziału administracyjnego z 1998 r.) mają cechy regionów zurbanizowanych, gdzie udział ludności wiejskiej jest mniejszy niż 15%. Są to województwa warszawskie, łódzkie i katowickie. Pozostałe regiony dzielą się na te, które mają przewagę cech wiejskich – więcej niż 50% ludności rolniczej – oraz te, w których znaczący jest udział ludności wiejskiej, czyli 15-50%.

Dominującym profilem społeczno-ekonomicznym wsi jest rolnictwo. Jednocześnie jest ono gałęzią relatywnie najniżej efektywną ekonomicznie w gospodarce narodowej. „Jeśli za syntetyczny miernik tej efektywności przyjąć społeczną wydajność pracy, mierzoną wielkością produktu krajowego brutto przypadającego na jednego pracującego, to okazuje się, że poziom w rolnictwie np. w 1995 roku wyniósł 4,7 tys. zł wobec 18,7 tys. w całej gospodarce, a więc był relatywnie około 4 razy niższy"[6].

Warto zwrócić uwagę, że w momencie podporządkowania rolnictwa regułom gospodarki rynkowej panowało powszechne przekonanie, że wieś i rolnictwo łatwiej przejdzie proces adaptacyjny do nowych warunków przede wszystkim ze względu na funkcjonowanie gospodarstw indywidualnych, które nie były tak silnie uzależnione od systemu nakazowo-rozdzielczego. Zdaniem L. Balcerowicza rolnictwo jest częścią gospodarki bliską tego, „co ekonomiści nazywają konkurencją

---

[4] Na to zjawisko wskazują m.in. liczne prace powstałe w IRWiR PAN, a zwłaszcza badania prowadzone pod kierunkiem K.Duczkowskiej-Małysz: „Regionalny program ożywienia przedsiębiorczości na wsi i rolnictwie".

[5] K. Duczkowska-Małysz, *Rolnictwo – wieś – państwo*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1998, s. 15-24.

[6] B. Wojciechowska-Ratajczak, *Główne kierunki polityki strukturalnej wobec wsi i rolnictwa w Polsce*, w: *Wieś i rolnictwo w procesie integracji Polski z Unią Europejską*, Akademia Rolnicza w Poznaniu, Poznań 1998, s. 9.

doskonałą; produkty rolne odznaczają się wysokim stopniem jednorodności, a producentów jest tak wielu, że żaden nie ma wpływu na cenę"[7]. Sądzono, że na produkcję rolniczą nie wpływa tak znacznie, jak na produkcję pozarolniczą, opóźnienie techniczne w stosunku do krajów wysoko rozwiniętych, a rynek zbytu na produkty rolno-spożywcze jest bardziej ustabilizowany. Te przewidywania były jednakże nadmiernie optymistyczne, a wkrótce okazało się, że proces transformacji jest znacznie bardziej skomplikowany. Dotyczyło to przede wszystkim załamania się rynku żywnościowego, zmian własnościowych w rolnictwie i społecznych konsekwencji tych zjawisk.

Problemy dostosowawcze wsi polskiej do warunków gospodarki rynkowej związane są z niekorzystną strukturą agrarną oraz strukturą zatrudnienia. Rolnictwo polskie charakteryzuje się rozdrobnioną strukturą obszarową, a przeciętna powierzchnia gospodarstwa należy do najmniejszych w Europie. Ponadto strukturę agrarną cechuje szachownica gruntów i zbyt wolna wymiana pokoleń. W całym okresie powojennym wzrastała ona w niewielkim stopniu, a tendencja ta nie została w ostatnim okresie odwrócona. Oczywiste jest natomiast, że rozdrobniona struktura agrarna przesądza o wydajności i efektywności produkcji w rolnictwie, technikach wytwarzania, sprawności produkcyjnej rolnictwa i w konsekwencji poziomie dobrobytu rolników.

W 1995 r. przeciętna powierzchnia gospodarstwa rodzinnego wynosiła 6,7 ha użytków rolnych. Dominującą pozycję zajmowały gospodarstwa drobne – odsetek gospodarstw o powierzchni do 5 ha wyniósł w 1995 r. 54,6%, a gospodarstwa powyżej 10 ha stanowiły zaledwie 18,7% ogółu gospodarstw. We władaniu indywidualnych gospodarstw rolnych w 1997 r. znajdowało się 71,2% użytków rolnych (2,2% to własność spółdzielni produkcyjnych, 18,3% własność Skarbu Państwa)[8]. Struktura agrarna jest zróżnicowana regionalnie – w Małopolsce średni obszar gospodarstwa nie przekracza 4 ha, natomiast w Polsce północnej często wynosi ponad 14 ha. Ponad połowa gospodarstw ma powierzchnię mniejszą niż 5 ha, a zajmuje około 23% użytków rolnych.

Proces zmian w rolnictwie wiązać się miał z przemianami własnościowymi i zmianą w strukturze agrarnej. Podstawową zmianą jest tu likwidacja państwowych gospodarstw rolnych. Nieruchomości rolne Skarbu Państwa miały być sprzedawane, dzierżawione lub oddawane w administrowanie. Instytucjonalną reprezentacją własności rolnej jest powołana na mocy ustawy z 19 października 1991 r. Agencja Własności Rolnej Skarbu Państwa, której celem była restrukturyzacja 1500 gospodarstw rolnych.

---

[7] L. Balcerowicz, *Wolność i rozwój. Ekonomia wolnego rynku*, Znak, Warszawa 1985, s. 38.

[8] B. Głębocki, *Zmiany w strukturze agrarnej województwa poznańskiego 1988-1997*, w: *Wieś i rolnictwo w procesie integracji Polski z Unią Europejską*, s. 22.

Do roku 1997 Agencja przejęła od Zasobu WRSP ogółem 4574,6 tys. ha gruntów, z tego 3751,2 tys. ha po państwowych gospodarstwach rolnych (82%), 589,8 tys. ha z Państwowego Funduszu Ziemi, 2,8 tys. ha z państwowych jednostek organizacyjnych nieposiadających osobowości prawnej oraz 201 tys. ha z innych tytułów. Wraz z gruntami Agencja przejęła majątek trwały o wartości ewidencyjnej netto około 8 mld PLN, środki obrotowe o wartości 1,3 mld PLN oraz zobowiązania w wysokości ponad 2 mld PLN. Ponadto Agencja przejęła 192,4 tys. pracowników oraz 324 tys. mieszkań zakładowych byłych PGR[9].

Proces przejmowania majątku był szczególnie dynamiczny do końca 1994 r., w którym w dyspozycji Agencji znajdowało się już 4233 tys. ha gruntów, a więc 92,5% zasobów z 1997 r. Znacznie trudniejsze okazało się zagospodarowanie majątku przejętego po PGR. Wbrew przyjętym założeniom dotychczasowa polityka nie wpłynęła bowiem znacząco na wzrost prywatnej własności w rolnictwie, czego przyczyn należy przede wszystkim upatrywać w barierze braku kapitału oraz w niewielkim zainteresowaniu inwestorów tą kapitałochłonną i mało efektywną dziedziną gospodarki przy istnieniu dziedzin, w których znacznie szybciej i przy niższych nakładach można osiągnąć wysoką rentowność.

Procesy przekształceń struktury obszarowej nie przebiegają w szybkim tempie. Powodzenie tych przekształceń zależeć będzie od stworzenia możliwości realokacji siły roboczej z rolnictwa do innych gałęzi gospodarki. Bez wcześniejszego rozwoju gospodarczego nie będzie możliwości poprawienia struktury obszarowej gospodarstw rolnych.

Paradoksem jest niewątpliwie fakt, że utrwalanie takiej struktury obszarowej leży poniekąd w interesie samych mieszkańców wsi. Przy braku możliwości znalezienia źródeł dochodu poza rolnictwem zarówno członkowie rolniczych gospodarstw, jak i państwo są zainteresowani w utrzymaniu choćby niewielkich gospodarstw, dających kiepskie, ale jednak źródło utrzymania, niż ich utraty, prowadzącej do powiększenia bezrobocia i obszarów nędzy na wsi. Zwróćmy uwagę, że w 1996 r. struktura dochodu rodzin wiejskich, spośród których 1/3 to gospodarstwa domowe powiązane z rolnictwem, przedstawiała się bardzo niekorzystnie. Odsetek dochodów uzyskiwanych z tytułu użytkowania gospodarstwa rolnego był niższy zarówno od odsetka dochodów uzyskiwanych z pracy najemnej, jak i ze świadczeń społecznych. Najwyższy udział w dochodzie rodzin mieszkających na wsi miały w 1996 r. dochody ze świadczeń społecznych – ponad 33%, a około 2 punkty procentowe mniej stanowiły dochody z pracy najemnej. Udział docho-

[9] B. Wojciechowska-Ratajczak, *Ekonomiczne przesłanki restrukturyzacji sektora państwowego w rolnictwie polskim w latach dziewięćdziesiątych*, w: Materiały konferencji naukowej pt. Ekonomiczno-socjologiczne i etyczne aspekty restrukturyzacji w gospodarce krajów Europy środkowo-wschodniej, Poznań 3-4 grudnia 1998.

dów z indywidualnego gospodarstwa rolnego wynosił natomiast niewiele ponad 27%[10].

Źródłem bezrobocia na wsi stały się zwolnienia tzw. dwuzawodowców (ze względu na powszechne przekonanie, iż nawet po zwolnieniu z zakładu pracy nie pozostaną oni bez środków do życia, gdyż posiadają ziemię), kurczenie się dotychczasowych możliwości zatrudnienia na wsi oraz zahamowanie możliwości migracji do miasta, do pracy w przemyśle i usługach, wstępującego młodego pokolenia wsi[11]. Fakt, iż kolejne roczniki młodzieży wiejskiej wchodzącej na rynek pracy nie mogą poza gospodarstwem rolnym znaleźć pracy, wynika w dużej mierze z rozbieżności pomiędzy wymaganiami rynku pracy a poziomem i rodzajem wykształcenia młodzieży, a także trudnościami w osiedlaniu się w mieście ze względu na słabą dostępność mieszkań, niewielkie zarobki w niskokwalifikowanych zawodach.

Bezrobocie na wsi ma złożoną strukturę. Jest bowiem związane ze zjawiskiem bezrobocia strukturalnego, jakie pojawiło się w związku z przemianami w systemie gospodarki oraz bezrobocia ukrytego, tj. zwolnienia znacznej siły roboczej. Tego typu bezrobocie ma raczej charakter socjalny i związane jest z „przechowywaniem" tych, którzy nie mogą znaleźć pracy poza gospodarstwem, pomimo iż ich nieuczestniczenie w pracy w gospodarstwie rolnym nie poczyniłoby żadnych strat dla jakości jego funkcjonowania.

Zgodnie z danymi publikowanymi przez GUS stopa bezrobocia jawnego na wsi wynosi 10,7% (9,1% mężczyźni i 12,7% kobiety)[12]. Rozwiązania prawne, jakie sformułowane zostały w Ustawie o zatrudnieniu i bezrobociu, jednoznacznie określają, iż statusu osoby bezrobotnej nie może uzyskać osoba (ani jej współmałżonek), która jest właścicielem lub posiadaczem gospodarstwa rolnego o powierzchni użytków rolnych powyżej 2 ha przeliczeniowych. Przyjęcie takiego rozwiązania powoduje, iż w strukturze zarejestrowanych bezrobotnych osoby posiadające gospodarstwo rolne, ogrodnicze lub hodowlane stanowią niewielki procent. Konsekwencje tej sytuacji są rozległe. Z punktu widzenia ekonomicznego oznacza ona niepełne spożytkowanie możliwości produkcyjnych mieszkańców wsi, niebezpieczne poszerzanie obszarów ubóstwa (a zwłaszcza powielanie niekorzystnego położenia społecznego poszczególnych rodzin) i co się z tym wiąże – wzrost zagrożenia, utrata poczucia bezpieczeństwa, niepozostające bez znaczenia dla kondycji społecznej i psychicznej ludności wiejskiej.

Problemy polskiej wsi nabierają znaczenia w kontekście integracji Polski z Unią Europejską. Dostosowanie polskiego rolnictwa do jednolitego rynku wewnętrznego Unii jest uważane za sprawę niezwykle skomplikowaną. Wynika to także

[10] *Raport o sytuacji rodzin polskich*, Pełnomocnik Rządu do Spraw Rodziny, Warszawa 1998 (maszynopis powielony), s. 67.

[11] *Syndrom bezrobocia*, red. R. Borowicz, K. Łapińska-Tyszka, IRWiR PAN, Warszawa 1993.

[12] Rocznik Statystyczny Pracy 1997, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa 1997.

z faktu, iż rola rolnictwa w Polsce jest znacznie wyższa niż w Unii Europejskiej, gdzie rolnictwo ma coraz mniejszy udział w tworzeniu dochodu narodowego, a zatrudnienie w nim ulega systematycznemu zmniejszaniu. W połowie lat dziewięćdziesiątych rolnictwo w Polsce wytwarzało 6,3% produktu krajowego brutto, podczas gdy w Unii 2,5% (w tym czasie w rolnictwie polskim zatrudnionych było 25,6% ogółu siły roboczej zawodowo czynnej, podczas gdy w Unii Europejskiej przeciętnie 5,7%)[13].

Zgodnie z danymi Spisu Rolnego[14] ponad połowę (53,1%) zatrudnionych w rolnictwie stanowią osoby w wieku powyżej 44 lat, a więc mało mobilnym. Warto tu zwrócić uwagę na fakt, iż ponad 300 tys. gospodarstw rolnych jest prowadzonych przez osoby w wieku emerytalnym[15]. Cechują się one niską efektywnością produkcji. Transfer tych ziem do innych gospodarstw daje możliwość poprawienia struktury agrarnej w rolnictwie, z drugiej jednak strony można się spodziewać, iż ze względu na strukturę wiekową zatrudnionych w rolnictwie proces koncentracji ziemi i przesuwania pracujących dotąd w gospodarstwie do działów pozarolniczych będzie w związku z tym spowolniony, nie jest to bowiem grupa podatna na zmiany.

Wiele do życzenia pozostawia struktura wykształcenia pracujących w rolnictwie. W 1996 r. wykształcenie podstawowe lub niepełne podstawowe miało 59,3% pracujących w rolnictwie, średnie 14,7%, a wyższe 0,8%. Niskie wskaźniki wykształcenia wyższego, charakterystyczne dla społeczeństwa polskiego, jeszcze dramatyczniej wyglądają na wsi. Nie pozostaje to bez znaczenia dla możliwości zmian w środowisku wiejskim. Niepokój w związku z poziomem wykształcenia ludności wiejskiej budzi fakt coraz niższego odsetka studiującej młodzieży wiejskiej.

Wśród poważnych problemów obszarów wiejskich znajduje się kwestia związana z ogółem zapóźnień cywilizacyjnych, jakie są im właściwe. Nie pozostaje to bez znaczenia dla potencjalnych inwestorów, niechętnie inwestujących tam, gdzie poziom infrastruktury jest niski. Dotyczy to zarówno słabej sieci dróg, kanalizacji i gazyfikacji wsi, jaki i telefonizacji. Rozwój infrastruktury wiejskiej jest niezbędnym elementem zarówno poprawy jakości życia mieszkańców wsi, jak i ważnym czynnikiem poprawy koniunktury gospodarczej na wsi, zachętą do inwestowania, decyduje o efektywności i rentowności podejmowanych przedsięwzięć, przesądza o aktywizacji gospodarczej regionu.

---

[13] Z. Puślecki, *Bariery i strategia rozwoju polskiego rolnictwa w aspekcie przystąpienia do Unii Europejskiej*, w: *Wieś i rolnictwo w procesie integracji*, s. 44.

[14] *Raport z wyników PSR 1996*, GUS, Warszawa 1997.

[15] S. Paszkowski, F. Wysocki, *Ekonomiczne zagadnienia optymalizacji struktury agrarnej w Polsce i ich niektóre socjologiczne uwarunkowania*, w: *Socjologia gospodarki*, red. E. Kośmicki, W. L. Janik, Akademia Rolnicza w Poznaniu, Poznań 1995, s. 193.

Poważnym problemem jest brak nowoczesnego systemu instytucji wiejskich, sprawnego systemu bankowego, poradnictwa prawno-ekonomicznego, instytucji doradczych, a zwłaszcza sprawnie działających instytucji rynku rolnego, które umożliwiałyby nowoczesną obsługę procesów produkcji w rolnictwie i przez to przyczyniałyby się do aktywizacji gospodarczej obszarów wiejskich.

Ocena poziomu infrastruktury wsi, dokonana w poszczególnych wsiach[16], wykazała, iż ponad połowa wsi znajduje się w grupie o niskim poziomie infrastruktury, około 40% wsi – w grupie o poziomie średnim i jest tylko 7% wsi o poziomie wysokim. Poziom infrastruktury wsi jest silnie zróżnicowany regionalnie, przy czym najniższy charakterystyczny jest dla terenów wschodnich Polski (np. 30% wsi nie ma tam dróg utwardzonych). Trzeba zaznaczyć, iż wieś jest słabo wyposażona zarówno w infrastrukturę ekonomiczno-techniczną, taką jak: komunikacja, poczta, warsztaty naprawcze, jak i infrastrukturę społeczną – biblioteki, przedszkola, apteki itp.

Rozwój infrastruktury w znacznym stopniu utrudniają warunki zabudowy, charakterystyczne dla polskiej wsi. Zaledwie 40% miejscowości ma zwartą zabudowę, 33% miejscowości – zabudowę rozproszoną, a 27% miejscowości – zabudowę bardzo rozproszoną i kolonijną. Oczywiste jest natomiast, że istnienie dużych wsi, o zwartej zabudowie, ułatwia ekonomiczny rozwój i postęp cywilizacyjny na wsi[17].

Jak widać, liczne bariery rozwoju wsi powodują, iż wieś „pełni dwie podstawowe funkcje: ekonomiczną i socjalną. Głównymi funkcjami wsi jest produkcja surowców żywnościowych na rynek oraz produkcja surowców żywnościowych na samozaopatrzenie. Ta druga funkcja dopełniana jest przez istotną funkcję socjalną, której znaczenie wzrosło na początku transformacji. Wieś jest przechowalnią jawnego i utajnionego bezrobocia, daje więc jakiekolwiek zajęcie, schronienie i bytowanie rodzinom, które przy obecnej strukturze gospodarki, infrastruktury, poziomie dobrobytu i braku konkretnych kwalifikacji, nie mogłyby znaleźć gdzie indziej ani pracy, ani warunków do przeżycia"[18].

2. Koncepcje przemian oraz rozwoju wsi i rolnictwa

Złożoność problemów, jakie są związane z dostosowywaniem wsi do warunków gospodarki rynkowej, owocuje różnorodnością koncepcji przemian i rozwoju wsi, poszukiwaniem sposobów na ożywienie koniunktury na wsi i zaspokojenie aspiracji mieszkańców.

[16] K. Duczkowska-Małysz, *Rolnictwo – wieś – państwo*, s. 79.

[17] Ibidem, s. 51.

[18] Ibidem, s. 50.

Socjoekonomiczne interpretacje zmian obszarów wiejskich. Zarówno światowa, jak i polska literatura socjologiczna i ekonomiczna poszukuje adekwatnej koncepcji[19], by za jej pomocą dokonać analizy przebiegu i uwarunkowań przemian zachodzących na obszarach wiejskich[20]. Poszukuje się teorii, na mocy której można by dokonać nie tylko opisu zachodzących przeobrażeń, ale także wskazać ich uwarunkowania, określić strukturę i kierunek zmian.

W interpretacjach socjologicznych przemian wsi i rolnictwa dominowały przez wiele lat koncepcje: industrializacji, urbanizacji, przekazu kulturowego, komercjalizacji[21]. W każdej z nich mamy do czynienia zarówno z aspektem ekonomicznym, jak i społecznym. Z jednej strony wskazywały bowiem na zasadniczą treść zmian w funkcjonowaniu rolnictwa, z drugiej na struktury społeczne związane z typem, charakterem gospodarstw rolnych.

Przez wiele lat w myśleniu o wsi posługiwano się **koncepcją industrializacji**. W myśl tej koncepcji zasadnicza treść zmian zachodzących w rolnictwie i społecznościach wiejskich polega na przekształcaniu się rolnictwa w działy gospodarki przemysłowej, w zakresie celów wytwarzania, sposobów produkcji i organizacji pracy. Industrializacja jest tu pojmowana jako rozwój przemysłu w danym kraju i traktuje się ją jako czynnik zmian. Pojęciem industrializacji charakteryzuje się procesy technizacji, chemizacji, specjalizacji, utowarowienia produkcji, jakie nastąpiły w rolnictwie wielu krajów wysoko uprzemysłowionych. Industrializacja zredukowała zatrudnienie w rolnictwie, wpłynęła na obraz demograficzny wsi: oddzielenie przetwórstwa, handlu, wpłynęła na profesjonalizację pracy rolnika. Industrializacja w sensie ekonomicznym wprowadza takie zmiany, jak mechanizacja i technizacja rolnictwa, jego oddzielenie od przetwórstwa, a skoncentrowanie się na wytwarzaniu płodów rolnych, w sensie socjologicznym natomiast przynosi zjawisko profesjonalizacji pracy rolnika, zmiany we wzorach gospodarowania, traktowania gospodarstwa w kategoriach zysku.

Znaczącą perspektywą teoretyczną w ujmowaniu zmian zachodzących na obszarach wiejskich jest **koncepcja urbanizacji**. Najczęściej urbanizację pojmuje się jako całościowy proces zachodzący w sferze ekonomicznej, demograficznej,

[19] Pojęcie koncepcji jest konstrukcją teoretyczną, wywodzącą się od łacińskiego słowa *conceptio*, co oznacza ujęcie, spostrzeżenie, zbiór. Jest ono stosowane dwojako. Po pierwsze jako idea, pogląd, przekonanie, nastawienie, a także myśl, przesłanie, refleksja. Po wtóre koncepcję rozumie się jako zamiar, opracowanie, program, założenie.

[20] Obszary wiejskie to obszary poza wielkimi i średnimi miastami, rolne, leśne, wodne, z układem dróg, zabudowaniami. Małe miasta są traktowane jako część obszarów wiejskich, pomimo swego statusu formalnego miasta, ze względu na powiązania funkcjonalne pomiędzy obszarami czysto wiejskimi.

[21] Za: J. Turowski, *Przemiany wsi i rolnictwa – interpretacje socjologiczne*; w: *Wieś i rolnictwo – stan i perspektywy*, red. T. Hunek, IRWiR PAN, Warszawa 1986, s. 87-116.

przestrzennej i społecznej[22]. Ujmuje się tu urbanizację jako zmianę w przekształcaniu się pracy, zagospodarowania przestrzennego i architektonicznego, ekonomiki, struktur społecznych, wzorów życia i systemu wartości ludności wiejskiej na wzór miejski i pod wpływem miast. Zarówno koncepcja industrializacji, jak i urbanizacji są ujmowane raz jako czynnik zmian, a raz jako treść zmian. Koncepcja urbanizacji jest oparta na dziewiętnastowiecznej perspektywie, która uważa wieś i rolnictwo za zacofaną część społeczeństwa i część gospodarki, a miasto i przemysł za wysoko rozwinięte. Wieś i rolnictwo są więc wyłącznie pasywnymi odbiorcami innowacji i wzorów miejskich.

Inny pogląd na przemiany zachodzące na obszarach wiejskich odnajdujemy w literaturze socjologicznej, w której wyraźnie akcentuje się, że zmiany, jakie zachodzą na wsi, są uzależnione i dokonują się pod wpływem zmian mentalnościowych, systemów wartości, wzorów życia. Ten punkt widzenia, określany jako **koncepcja przekazu kulturowego**, upatruje treść zmian w wypieraniu ze świadomości ludności chłopskiej tradycyjnego wzoru gospodarowania i życia, a wprowadzaniu nowych kryteriów wartościowania. Dokonuje się to poprzez przełamywanie izolacji wsi i intensyfikację kontaktów ludności wiejskiej z miastem, a współcześnie – poprzez wpływy mediów. Zmiany we wzorach życia sprowadzają się do przenikania innowacji i badania mechanizmów psychospołecznych upowszechniania się innowacji. O przemianach wsi i rolnictwa decydują więc zmiany w jej systemie wartości, normach, kryteriach ocen, postawach czerpanych spoza wiejskiego świata. Zwolennicy koncepcji przekazu kulturowego posługują się socjologiczną teorią grup odniesienia (*reference group*) wskazując, iż przemiany na wsi i w rolnictwie polegają na wypieraniu tradycyjnych wzorów zachowań i przyjmowaniu nowych, nowoczesnych, opartych na dynamicznym wzorze kulturowym związanym z otwartą na zmiany postawą wobec życia czy gotowością do poszukiwań odmiennych od dotychczasowych sposobów zachowań. Wiąże się z tym określenie dyfuzji innowacji, gdzie wszelkie zmiany sprowadzane są do przenikania innowacji i badania mechanizmów psychospołecznych ich upowszechniania się.

Istotę zmian w rolnictwie i jego społecznych aspektach spostrzegano w przekształcaniu się rolnictwa ze „sposobu życia" w zakład gospodarczy, wytwarzającego płody rolne na potrzeby rynku. Wyraźnie formułuje to **koncepcja komercjalizacji**, dla której zmiany związane są z utowarowieniem gospodarstw rolnych, odchodzeniem od produkcji przeznaczonej na samozaopatrzenie na rzecz produkcji dla anonimowego rynku i kierowania się zasadą zysku. Koncepcja ta stwarza możliwość mierzenia procesu utowarowienia gospodarstw za pomocą różnego rodzaju wskaźników i miar, umożliwiając przeprowadzenie ocen efektywności rolnictwa. Główna myśl komercjalizacji często występuje w innych ujęciach,

[22] J. Ziółkowski, *Urbanizacja – miasto – osiedle*, Książka i Wiedza, Warszawa 1960.

np. jako koncepcja integracji wsi z pozostałymi częściami społeczeństwa globalnego, metod gospodarowania w rolnictwie ze sposobami gospodarowania poza rolnictwem z zachowaniem jego specyficznych cech i wartości. Jak pisze J. Turowski[23], koncepcja utowarowienia, komercjalizacji, integracji wsi i rolnictwa z całym społeczeństwem obejmuje relacje między gospodarstwem rolnym a gospodarstwem domowym, rodziną a wsią jako społecznością lokalną, różnego rodzaju zrzeszeniami; relacje między gospodarstwem a mikrostrukturami społecznymi, przynależnością klasową. Jest koncepcją makrostrukturalną, pozwalającą śledzić przeobrażenia gospodarstw rolnych i struktur społecznych z nimi związanych pod wpływem warunków ekonomicznych.

Rozwój obszarów wiejskich w Polsce – możliwe ujęcie teoretyczne. Koncepcje rozwoju[24] wiejskich obszarów nabrały wielkiego znaczenia ze względu na konieczność przełamania kryzysu wsi, wynikającego zarówno z zapóźnień rozwojowych, jak i ze zmian ustrojowych. Poszukuje się możliwości mobilizowania społeczności lokalnych na obszarach wiejskich do rozwoju gospodarczego i społecznego na danych terenach. W literaturze przedmiotu spotykamy wiele koncepcji[25], z których najszerszą reprezentację stanowią: koncepcje rozwoju wielofunkcyjnego wsi, ładu społeczno-gospodarczo-przestrzennego, odnowy obszarów wiejskich, wsi i małych miast, idee wychodzące od inicjatyw lokalnych, koncepcja aktywizacji i rozwoju społeczności lokalnych, koncepcja ekorozwoju, rewitalizacji.

Założenia **koncepcji wielofunkcyjnego rozwoju wsi** są próbą odpowiedzi na pytanie, jak zapobiec wyludnianiu się wsi, degradacji wsi i małych miast, ucieczce młodzieży do miast i starzeniu się ludności na wsi, wzrostowi bezrobocia. Celem jest tutaj odejście od monofunkcyjności wsi na rzecz wielofunkcyjności. Wielofunkcyjny rozwój wsi oznacza, iż „wieś traci swój dotychczasowy charakter, polegający na wytwarzaniu surowców rolnych, a staje się integralnie powiązaną z miastem częścią gospodarki narodowej, obszarem, na którym ludzie żyją powiązani z rolnictwem i nierolnictwem, włączeni w nurt narodowej kultury, asy-

[23] J. Turowski, *Przemiany*, s. 113.

[24] Pojęcie rozwoju jest nadal bardzo dyskusyjne i wieloznacznie rozumiane. Zawiera w sobie charakter opisowy, gdzie rozwój rozpatrywany jest z punktu widzenia natężenia i zmian określonych za pomocą wskaźników, kreatywny – rozpatrywany z punktu widzenia założonego celu, ewaluacyjny – oznaczający rozwój z punktu widzenia określonych wartości, ideologiczny – wyrażający aspiracje określonych grup. Za: T. Zysk, *Orientacja prorozwojowa*, w: *Orientacje społeczne jako element mentalności*, red. J. Reykowski, K. Skarżyńska, M. Ziółkowski, Wydawnictwo NACOM, Poznań 1990, s. 184-185.

[25] Przegląd koncepcji za: J.L. Siemiński, *Koncepcje rozwoju obszarów wiejskich w procesie transformacji ustrojowej Polski lat dziewięćdziesiątych, w: Wieś i rolnictwo w badaniach społeczno-ekonomicznych. Księga jubileuszowa IRWiR PAN*, red. M. Kozakiewicz, Warszawa 1996, s. 126-153.

milujący sposób życia ogółu społeczeństwa i domagający się wyrównania warunków pracy i życia do poziomu ludności zamieszkałej w mieście"[26]. Wraz z licznymi przedsięwzięciami gospodarczymi poza rolnictwem wieś straci swój chłopski i rolniczy charakter. Będzie on się zmieniał poprzez łączenie rolnictwa z agroturystyką, rozwojem małych firm przetwarzających płody rolne, świadczeniem usług, wytwórczością samodzielną lub w kooperacji z innymi firmami oraz odchodzeniem od rolnictwa i przejmowaniem przez obszary wiejskie funkcji „sypialni" wokół miast.

Dodać tutaj należy, że wielofunkcyjność wsi nie jest zjawiskiem nowym, gdyż była charakterystyczna dla wsi przedindustrialnej. Industrializacja z koncentracją produkcji w dużych zakładach przemysłowych doprowadziła do likwidacji wiejskich zakładów przemysłowo-rzemieślniczych, do utraty możliwości zarobkowania poza rolnictwem w miejscu swojego zamieszkania.

Wraz z odrodzeniem się idei samorządności społeczności lokalnych pojawiły się **koncepcje stworzenia ładu**[27] **społecznego, gospodarczego i przestrzennego**, gdzie do zadań gmin zaliczono sprawy ładu przestrzennego, gospodarowania terenami, ochrony środowiska. Planowanie przestrzenne zakłada gospodarowanie gruntami, decyzje o sposobie wykorzystania gruntów na cele inwestycyjne itp. Powstanie samorządu terytorialnego spowodowało zakwestionowanie dotychczasowego modelu tworzenia ładu na rzecz powstania nowego o charakterze partycypacyjnym, negocjacyjnym, otwartym. Model ten ma godzić, w imię niepodważalnych zasad, interesy lokalne z interesami ogólnymi.

Koncepcja odnowy obszarów wiejskich to idea, która zrodziła się z przekonania, że proces modernizacji, jaki stał się udziałem przede wszystkim wielkich aglomeracji, wprawdzie podniósł poziom cywilizacyjny na wsi (choć nie wszędzie i nie w sposób wystarczający), to jednak niekorzystnie odbił się na niektórych problemach wsi (bezrobocie na wsi, dekapitalizacja infrastruktury, ucieczka osób młodych ze wsi). W związku z tym powstała z inicjatywy Parlamentu Europejskiego w Strasburgu Europejska Rada Rozwoju Wsi i Małych Miast (ECOVAST) przedstawiła w maju 1991 r. całościowy program dotyczący miejsca i roli obszarów wiejskich w procesach integracji krajów europejskich. Wskazuje się tu na potrzebę respektowania związku pomiędzy ludnością a środowiskiem, konieczność poszukiwania nowej jakości życia wiejskiego w łączeniu nowoczesności z tradycją, gospodarowanie zasobami przyrody, poszanowanie lokalnych wartości oraz stworzenie partycypacyjnego modelu funkcjonowania tych społeczności poprzez autentyczne włączanie ich do podejmowania decyzji o danym terenie.

[26] K. Duczkowska-Małysz, *Wielofunkcyjny rozwój obszarów wiejskich w warunkach przechodzenia do gospodarki rynkowej*, w: *Wieś i rolnictwo na rozdrożu?*, red. I. Bukraba-Rylska, J. Stacewicz, M. Wieruszewska, IRWiR PAN, Warszawa 1996, s. 92.

[27] Pojęcie ładu oznacza uporządkowanie, równowagę, proporcjonalność, harmonijność, regularność, w literaturze występuje z przymiotnikiem – ład moralny, prawny, organizacyjny itp.

Koncepcje odnowy wsi nie przeciwstawiają się zmianom na wsi, ale formułują jasne kryteria możliwych do akceptacji zmian. Chodzi tu o takie zmiany, które nie byłyby szkodliwe dla środowiska i zgodne z interesami społeczności lokalnych. Uznaje się tu, że sprawy społeczności lokalnych, a także środowiska przyrodniczego i kulturowego muszą być traktowane z jednakową uwagą.

Koncepcje oddolne wywodzące się od inicjatyw lokalnych wiążą to pojęcie z wykorzystaniem możliwości lokalnych, zarówno instytucjonalnych, jak i pozainstytucjonalnych zasobów naturalnych i ludzkich. Chodzi tu przede wszystkim o wykorzystanie wiedzy o tych zasobach, warunkach i możliwościach ich uruchomienia w celu uzyskania lokalnej stabilizacji społeczno-gospodarczej; tworzenie zróżnicowanej bazy ekonomicznej jako podstawy rozwoju lokalnego w zgodzie z potrzebami miejscowej ludności. Wskazuje się zwłaszcza na różnorakie przedsięwzięcia w skali lokalnej i sublokalnej, związane z rozwojem turystyki wiejskiej, zagospodarowaniem terenów wędkarskich, tworzeniem szkółek jeździeckich, usprawnianiem infrastruktury, tworzeniem terenów uzbrojonych atrakcyjnych dla inwestorów itp. Warunkiem niezbędnym do realizacji tej koncepcji jest pełne upodmiotowienie społeczności lokalnych, którego socjologiczny sens oznacza istotny, aktywny wpływ działań ludzkich na kształt struktury społecznej oraz partycypacji społecznej.

Koncepcja aktywizacji i rozwoju społeczności lokalnych (AiRSL), określana przez jej autora – Z.T. Wierzbickiego[28] – jako humanistyczna koncepcja rozwoju lokalnego i kreatywności społeczności lokalnych, zakłada, że zmiany społeczności lokalnych powinny być dokonywane przede wszystkim wysiłkiem tej społeczności i przy jej udziale, gdyż jest to jedyna gwarancja autentyczności zmian. W związku z tym częsty brak umiejętności organizacyjnych i technologicznych, nieporadność i bierność społeczności lokalnych przełamywać należy poprzez podniesienie poziomu oświaty i ukształtowanie postaw edukacyjnych do permanentnego pozaszkolnego kształcenia. Ważne jest tu, by cele ogólnospołeczne współgrały z potrzebami regionu i potrzebami miejscowej ludności. W modelu działania AiRSL należy brać pod uwagę cele, które zamierza się osiągnąć, zarówno materialne, jak i duchowe, etapy działania, typy liderów dla poszczególnych etapów i role przez nich pełnione (urzędowe, społeczne itp.), zaplecze członkowskie, metody pozyskiwania szeregowych członków i włączanie ich na poszczególnych etapach. Zdaniem autora w sprzyjających warunkach ruch AiRSL może stać się sposobem na budowanie autentycznej demokracji lokalnej.

Koncepcja ekorozwoju wprowadzona została przez UNEP – wyspecjalizowaną agendę ONZ do spraw ochrony środowiska. Zakłada ona takie prowadzenie działalności gospodarczej, aby nie powodować niekorzystnych zmian w przyrodzie. Chodzi tu o taki sposób gospodarowania, który nie naruszałby nieodwra-

[28] Z.T. Wierzbicki, *Aktywizacja i rozwój społeczności lokalnych*, w: *Aktywizacja i rozwój społeczności lokalnych*, IFiS PAN, Ossolineum, Wrocław 1973.

calnie środowiska naturalnego człowieka. Realizacja tych założeń wymaga rozwiązań o charakterze prawnym, wprowadzających jednoznaczne przepisy regulujące kwestię ochrony środowiska, a zwłaszcza skuteczne sposoby ich egzekwowania. Narzuca to konieczność wykształcenia odpowiedniej kadry specjalistycznej w tym zakresie, a także edukowanie do postaw proekologicznych. Cele ekorozwoju winny być realizowane przez utworzone celowe związki gmin.

Innowacyjne podejście do rozwoju lokalnego zakłada, iż z rozwojem tym wiążą się takie kwestie, jak: innowacje, przedsiębiorczość, restrukturyzacja, informacja. Zdolność do tworzenia i wprowadzania innowacji jest wielkim wyzwaniem dla społeczeństwa polskiego jako całości, które wraz z wejściem Polski do Unii Europejskiej bądź sprosta konkurencji, bądź stanie się przestrzenią zależną gospodarczo i nie tylko. W związku z tym potrzebne są działania na szczeblu lokalnym, wspierające przedsiębiorczość, tworzenie centrów informacyjnych, wspierania biznesu, doradztwa w zakresie zagadnień prawnych, technicznych, ekonomicznych, finansowych. Koncepcja ta znajduje swoje odbicie w dokumencie przyjętym przez rząd w 1994 r. pod nazwą *Założenia polityki innowacyjnej państwa*, w działalności Stowarzyszenia Organizatorów Ośrodków Innowacji i Przedsiębiorczości w Polsce.

U podstaw **koncepcji rewitalizacji** leży założenie, że stopień degradacji i dewastacji obszarów wiejskich jest ogromny, w związku z czym konieczne jest opracowanie programu restrukturalizacji małych miast wraz z ich rolniczym zapleczem. Koncepcja rewitalizacji jest w zasadzie bliska koncepcjom odnowy, ładu społeczno-ekonomiczno-przestrzennego, ekorozwoju, aktywizacji i rozwoju społeczności lokalnych, lecz wyróżniana jest ze względu na jej „planistyczny" charakter. Rewitalizacja zakłada rozwój postępowania sekwencyjnego, czyli przechodzenia od jednej fazy działania do następnej. Jest to scenariusz, który J. Siemiński[29] rozkłada na następujące fazy, a mianowicie: oddolne organizowanie w gminie grupy liderów, tworzenie bractwa, agencji rozwoju lokalnego uniezależnionego od samorządu terytorialnego, ale ściśle z nim współpracującego, kreowanie mikroregionów i aktywizowanie społeczności, skupienie jej wokół realizacji określonej strategii rozwoju mikroregionu.

Ten siłą rzeczy pobieżny przegląd koncepcji dotyczących rozwoju obszarów wiejskich wskazuje na zmianę optyki widzenia problemów tych obszarów, drogę poszukiwań odmiennych od dotychczasowych warunków rozwoju wsi.

Trzeba podkreślić, iż świadomość istnienia licznych zagrożeń obszarów wiejskich owocuje podejmowanymi próbami kompleksowego ich rozwiązania. Decyzją Stałego Komitetu Rady Europy z 3 września 1993 r. Komitet Rolny został uprawniany do opracowania propozycji do „Karty obszarów wiejskich", która stać się miała założeniami służącymi wszystkim państwom członkowskim jako pod-

[29] J.L. Siemiński, op.cit., s. 149-150.

stawa polityki rolnej i polityki dla obszarów wiejskich[30]. Idea opracowania tego typu propozycji wynika z przekonania, że zarówno kulturowa tożsamość, jak i zdolność przetrwania obszarów wiejskich jest poważnie zagrożona i wymaga całościowej polityki społecznej i gospodarczej w stosunku do rolnictwa i wsi, z uwzględnieniem potrzeb i cech specyficznych określonego regionu.

Celem założeń Karty jest zwrócenie uwagi na jakościowe cechy oraz funkcje wsi i rolnictwa. Wskazuje się tu, iż wraz z rozwojem gospodarczym kraju spada liczba zatrudnionych w rolnictwie i ta zmiana strukturalna może doprowadzić do wyludnienia obszarów wiejskich, a jeśli nie pojawi się alternatywna możliwość zatrudnienia, upadnie również infrastruktura niezbędna do odpowiedniej jakości życia mieszkańców wsi. Ważną kwestią jest to, iż obszary wiejskie są wartościowymi krajobrazami kulturowymi i utrzymanie tego krajobrazu jest niezbywalnym zadaniem społeczeństw, niezwykle istotnym ze względu na posiadaną przez nie zarówno wartość kulturową, jak i ekonomiczną, możliwą do wykorzystania w celach turystycznych i hotelarskich. Obszary wiejskie mogą więc pełnić coraz bardziej pożądane funkcje wypoczynku i ochrony środowiska, ale pod warunkiem zachowania swej atrakcyjności krajobrazowej. Jest to możliwe poprzez utrzymanie rolnictwa i leśnictwa zdolnych do dalszego przetrwania.

Pojawia się tu kwestia wypracowania polityki wobec rozwoju rolnictwa zintegrowanej z polityką wobec rozwoju wsi. Tylko takie całościowe potraktowanie problemu pozwoli na wypełnienie przez obszary wiejskie ich społecznej funkcji i pozostanie atrakcyjną przestrzenią życia dla ich mieszkańców. Polityka rozwoju wsi musi więc uwzględnić rozwiązania problemów związanych z zaopatrzeniem, utylizacją odpadów, drogami, telekomunikacją, świadczeniami różnego rodzaju usług.

Najważniejszą kwestią w myśl założeń Karty pozostaje jednakże stworzenie warunków do powstania różnorodnych i atrakcyjnych możliwości zatrudnienia. W związku z tym należy[31]:

– przyznać priorytet tym działaniom i inwestycjom, które dążą do rozwoju obszarów wiejskich, a mogą być ponoszone i finansowane przez ludność wiejską,

– popierać dywersyfikację i przystosowanie struktur wiejskich przede wszystkim w tych rejonach, gdzie dominuje tylko jedna branża,

– stworzyć nowe małe i średnie przedsiębiorstwa przez umożliwienie transferu technologii, ułatwienia podatkowe, doradztwo i pomoc finansową,

– wykorzystać nowoczesną telekomunikację jako czynnik gospodarczy i wzrost społecznej atrakcyjności obszarów wiejskich.

---

[30] H.W. Popp, *Główne założenia polityki dla obszarów wiejskich*, w: *Wieś i rolnictwo w procesie integracji*, s. 347- 358.

[31] Ibidem, s. 352.

Nie ulega wątpliwości, że rozwój wsi winien być procesem wielościeżkowym, różnorodnym w przestrzeni i że programy rozwoju muszą uwzględniać wewnętrzne zróżnicowanie w granicach objętego nimi terenu.

ECONOMIC AND SOCIAL PROBLEMS OF CONTEMPORARY RURAL AREAS

Summary

The article touches on the problems of adjustment of the Polish countryside and agriculture to the requirements of market economy. The author shows the concepts of development and activation of the rural areas mentioned in the related literature and promoted by the researchers, politicians and self-government activists.